

Małgorzata Babuła

Rzeszowska Szkoła Wyższa

ORCID 0000-0001-5570-1814

malgorzata.babula@gmail.com

Konstytucyjne gwarancje w zakresie czystego środowiska a pozycja jednostki

Słowa kluczowe: ochrona środowiska, prawo do czystego środowiska, zasada zrównoważonego rozwoju, konstytucyjna pozycja jednostki, dobra osobiste jednostki

Streszczenie. Prawo do (czystego) środowiska oprócz prawa do (czystego) powietrza angażuje debatę publiczną z narastającą intensywnością. Świadomość zniszczeń, których na przestrzeni lat dokonał człowiek, powoduje refleksję nad koniecznością podjęcia działań mających na celu zniwelowanie skutków ludzkiej ingerencji w środowisko. Czy, a jeżeli tak, to jakie są tendencje krajowe i międzynarodowe do ochrony tego, co jeszcze da się ochronić i odratowania tego, co jeszcze da się odratować? Jak zatem można interpretować konstytucyjne gwarancje w zakresie czystego środowiska, i wreszcie, jaka jest pozycja jednostki wobec tych gwarancji i wobec tendencji naprawczych realizowanych w ramach programów (między)narodowych. Celem artykułu jest próba zbliżenia się do odpowiedzi na pytanie, na ile człowiek może skutecznie wymagać od państwa realizacji jego konstytucyjnego prawa wynikającego z art. 74 Konstytucji RP oraz na ile dbałość o to środowisko należy rozumieć jako obowiązek jednostki. Gdzie należy rozmieścić środek ciężkości w postaci efektywności działań na linii prawo-powinność?

Constitutional guarantees on the field of clean environment and the position of the individual

Keywords: environmental protection, the right to a clean environment, the principle of sustainable development, the constitutional position of the individual, personal rights of the individual

Summary. The right to (a clean) environment, along with the right to (a clean) air, seems to engage public debate with increasing intensity. Awareness of the damage that human has made over the years, reflects on the need to take action to offset the effects of human interference in the environment. If and if so, what are the national and international tendencies to protect what can be still protected and to save what can be still saved? How can constitutional guarantees of a clean environment be interpreted, and finally, what is the position of the individual towards these guarantees and towards corrective tendencies implemented under (inter)national programs. The purpose of the article is an attempt to approach the answer to the question to what extent a person can effectively require the state to implement its constitutional right under Article 74 of the Constitution of Poland and to what extent care for this environment should be understood as the duty of the individual. Where should the center of gravity be placed in the form of efficiency of actions on the right-duty line.

Wprowadzenie

Kwestią wartą przynajmniej ogólnego zaznaczenia jest koncepcja pojmowania prawa do czystego środowiska w konwencji dobra osobistego, co ostatnimi czasy jest coraz mocniej akcentowane w debacie publicznej¹. Izabela Wereśniak-Masri dokonuje szczegółowej analizy tak rozumianego prawa jednostki, przytaczając w swoim artykule m.in. kilka funkcjonujących poglądów na temat dóbr osobistych. Wszędzie ujmowane są one jako wartości². Niezależnie od (bez)zasadności uznania prawa do czystego środowiska za dobro osobiste, prawo owo jest jednym z podstawowych praw człowieka (umiejscawia się je w tzw. III generacji). W praktyce oznacza to, że wymienione zostało ono przez kilka kluczowych dokumentów międzynarodowych³ – m.in. Kartę Praw Podstawowych (art. 37), Traktat z Maastricht (*environmental protection* wskazane jako jeden z celów działań wspólnoty pojawia się w wielu miejscach dokumentu), Dyrektywę 2008/99/WE – ochrona środowiska poprzez prawo karne⁴ i powiązaną z nią Dyrektywę 2004/35/WE⁵. Ta ostatnia definiuje ważny element dla ochrony środowiska. Wskazuje bowiem na emisje, czyli uwalnianie do środowiska, w wyniku działalności człowieka, substancji, preparatów, organizmów lub mikroorganizmów⁶. Bezpieczeństwo Polski w kontekście właśnie „emisji” zostało uwzględnione w Strategii Bezpieczeństwa z 2014 r., ale także w II Polityce Ekologicznej Państwa 2030⁷. Definicję emisji znajdziemy natomiast w ustawie – Prawo ochrony środowiska: wprowadzanie bezpośrednio lub pośrednio, w wyniku działalności człowieka, do powietrza, wody, gleby lub ziemi:

¹ Zob. M. Ostrowski, *Adam Bodnar dla „Polityki”: Mamy prawo żyć w czystym środowisku*, „Polityka” 21.11.2019, <https://tiny.pl/tscq1> [dostęp: 16.01.2020].

² Zob. I. Wereśniak-Masri, *Prawo do czystego środowiska i prawo do czystego powietrza jako dobra osobiste*, „Monitor Prawniczy” 2018, nr 17, s. 937 i n. Por. M. Ostrowski, *op. cit.* oraz Ł. Kosiedowski, *Smog? Czyste powietrze to jednak dobro osobiste*, „Rzeczpospolita” 15.12.2018, <https://tiny.pl/ts15n> [dostęp: 16.01.2020].

³ Zob. także. Ł. Baratyński, *Problem prawa do środowiska w międzynarodowym systemie ochrony praw człowieka*, Kielce 2015.

⁴ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/99/WE z dnia 19.11.2008 r. w sprawie ochrony środowiska poprzez prawo karne (Dz.Urz. UE. L 328/28), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex:32008L0099> [dostęp: 26.01.2020].

⁵ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21.04.2004 r. w sprawie odpowiedzialności za środowisko w odniesieniu do zapobiegania i zaradzania szkodom wyrządzonym środowisku naturalnemu (Dz.Urz. UE L 143/56), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32004L0035&from=PL> [dostęp: 26.01.2020].

⁶ Art. 2 pkt 8.

⁷ *Polityka ekologiczna państwa*, Warszawa 2019, <https://tiny.pl/tsfbx> [dostęp: 27.01.2020].

- a) substancji⁸,
- b) energii takich jak ciepło, hałas⁹, wibracje lub pola elektromagnetyczne¹⁰.

To oczywiście nie wyczerpuje możliwości interpretacyjnych określających, czym jest emisja, albowiem odpowiednie uregulowania mogą w razie konieczności zostać wprowadzone przepisami szczególnymi¹¹, a ta sama ustawa w pkt 43 art. 3 formułuje dodatkowe pojęcie wielkości emisji, poprzez które należy rozumieć rodzaj i ilość wprowadzanych substancji lub energii w określonym czasie oraz stężenia lub poziomy substancji lub energii, w szczególności w gazach odlotowych, wprowadzanych ściekach oraz wytwarzanych odpadach¹², a które mieszczą się w standardach emisji, czyli dopuszczalnych wielkościach emisji¹³. Owe wielkości są z reguły określane w drodze rozporządzeń albo tzw. pozwoleń emisyjnych, a dotyczą poszczególnych instalacji¹⁴. W tych dywagacjach terminologicznych ważne jest również to, że sama emisja to jedno, ale jej kwalifikowaną postacią jest zanieczyszczenie. W działaniach skupionych wokół ochrony środowiska w dużej mierze siły skoncentrowane są na tym, aby do owych zanieczyszczeń nie dochodziło¹⁵. Na marginesie, ani ustawa, ani żaden z wymienionych dokumentów nie wspominają o immisjach, czyli stężeniu zanieczyszczeń, które przedostały się do środowiska. Porządkując: emisję można sprecyzować jako przedostanie się (wskutek czynnika zewnętrznego, np. ruchu lotniczego) zanieczyszczenia od źródła do środowiska, które to przedostanie w momencie absorpcji w środowisko oddziałuje na konkretny receptor (np. człowieka) i przyjmuje postać zanieczyszczenia o określonym stężeniu (zwanego immisją). Ta droga od emisji do immisji to transmisja¹⁶.

Nie bez znaczenia jest także to, co należy rozumieć poprzez określenia: środowisko, ochrona środowiska i przyroda. Odpowiedzi należy szukać w dwóch ustawach. O ile terminy „środowisko” i „ochrona środowiska” zdefiniowane są wprost w art. 3 ustawy – Prawo ochrony środowiska, o tyle definicję terminu „przyroda”

⁸ Art. 3 pkt 36 ustawy – Prawo ochrony środowiska definiuje substancję jako: pierwiastki chemiczne oraz ich związki, mieszaniny lub roztwory występujące w środowisku lub powstałe w wyniku działalności człowieka.

⁹ *Ibidem*, art. 3 pkt 5: dźwięki o częstotliwościach od 16 Hz do 16 000 Hz.

¹⁰ Art. 3 pkt 4.

¹¹ Art. 3 pkt 18: pole elektryczne, magnetyczne oraz elektromagnetyczne o częstotliwościach od 0 Hz do 300 GHz. Szerzej o emisjach zob. J. Jendrośka, *Leksykon prawa ochrony środowiska*, Warszawa 2012, s. 40.

¹² Poszczególne komponenty przywołanej definicji mają swoje osobne poddefinicje ujęte w indywidualnych punktach tego samego artykułu.

¹³ Art. 3 pkt 33 ustawy – Prawo ochrony środowiska.

¹⁴ J. Jendrośka, *op. cit.*, s. 151.

¹⁵ L. Gardjan-Kawa, *Nowe prawo ochrony środowiska w Polsce*, Przemyśl 2003, s. 145.

¹⁶ *Ibidem*, s. 151.

należy wyinterpretować z przepisów ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody¹⁷. Odpowiednio zatem poprzez:

- środowisko – należy rozumieć jako ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a w szczególności powierzchnię ziemi, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływania pomiędzy tymi elementami¹⁸;
- ochronę środowiska – przyjmuje się podjęcie lub zaniechanie działań, umożliwiających zachowanie lub przywracanie równowagi przyrodniczej; ochrona ta polega w szczególności na:
  - a) racjonalnym kształtowaniu środowiska i gospodarowaniu zasobami środowiska zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju,
  - b) przeciwdziałaniu zanieczyszczeniom,
  - c) przywracaniu elementów przyrodniczych do stanu właściwego,
- przyrodę – definiuje się wszystkie elementy wymienione w art. 5 ustawy o ochronie przyrody.

Uwzględnienie ochrony środowiska w Białej Księdze Bezpieczeństwa Narodowego z 2014 r. należy potraktować jako odwzorowanie uregulowania konstytucyjnego, zgodnie z którym: „Rzeczpospolita Polska [...] zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”¹⁹. Zwłaszcza że definowanie i realizacja celów w zakresie bezpieczeństwa wyznacza konstytucyjny katalog praw i wolności człowieka i obywatela²⁰. Przy opracowywaniu założeń ww. dokumentu jego twórcy przyświecała idea realizacji tzw. interesów konstytucyjnych, uwzględnionych w art. 5 Ustawy Zasadniczej²¹. Działania w tym zakresie mają być bowiem podejmowane zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju²². W praktyce oznacza to, że należy w sferze owej aktywności uwzględniać poziom cywilizacyjny, a zatem używać właściwych (rozwinętych) procesów technologicznych oraz sty-

¹⁷ Dz.U. Nr 92, poz. 880 ze zm.

¹⁸ Art. 3 pkt 39 ustawy – Prawo ochrony środowiska.

¹⁹ Art. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

²⁰ Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, <https://tiny.pl/tswnw> [dostęp: 25.01.2020].

²¹ Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego RP, Warszawa 2014, s. 38.

²² Zasada ta jest unormowana w art. 13. Ustawy z dnia 27.04.2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. Nr 62, poz. 627 ze zm.); „polityka ochrony środowiska to zespół działań mających na celu stworzenie warunków niezbędnych do realizacji ochrony środowiska, zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju”. A sam *zrównoważony rozwój* ustawodawca precyzuje w art. 3 pkt 50.: „rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń”. Szerzej o zasadzie zrównoważonego rozwoju zob. E. Olejarczyk, *Zasady zrównoważonego rozwoju w systemie prawa polskiego. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2016, No 2, s. 119-140, <https://tiny.pl/tswzr> [dostęp: 25.01.2020].

łów życia umożliwiających naturalne niwelowanie negatywnych skutków aktywności człowieka²³. Jak podkreśla Piotr Krajewski, zrównoważony rozwój to pojęcie trójskładnikowe. Z jednej strony zawiera aspekt ekonomiczny, z drugiej społeczny, a z trzeciej ekologiczny²⁴. Trzeba przez to rozumieć, że w ramach zasady zrównoważonego rozwoju „mieści się nie tylko ochrona przyrody czy kształtowanie ładu przestrzennego, ale także należyta troska o rozwój społeczny i cywilizacyjny, związane z koniecznością budowania stosownej infrastruktury niezbędnej dla – uwzględniającego cywilizacyjne potrzeby – życia człowieka i poszczególnych wspólnot. Idea zrównoważonego rozwoju zawiera więc w sobie potrzebę uwzględnienia różnych wartości konstytucyjnych i stosownego ich wyważenia”²⁵. Chodzi zatem o taki model gospodarowania, który zakłada świadome kształtowanie relacji pomiędzy wzrostem gospodarczym, ochroną środowiska a jakością życia²⁶. Koresponduje to z ustawową interpretacją pojęcia równowagi przyrodniczej. Ustawodawca precyzuje bowiem, że owa równowaga to nic innego, jak stan, w którym na określonym obszarze istnieje równowaga we wzajemnym oddziaływaniu: człowieka, składników przyrody żywej i układu warunków siedliskowych stworzonych przez składniki przyrody nieożywionej²⁷.

1. Pomiędzy prawem a obowiązkiem

Jednym z kluczowych programów ostatnich lat jest Strategia Bezpieczeństwa Narodowego²⁸ obejmująca swym zasięgiem kilka przestrzeni, wśród których znalazło się również miejsce dla ochrony środowiska. Poruszamy się zatem po sprecyzowanym polu działań, albowiem z szerszego pojęciowo „bezpieczeństwa” wyłania się kilka osobnych, acz skorelowanych ze sobą sfer: bezpieczeństwo międzynarodowe, militarne, wewnętrzne czy narodowe. Wszystkie one są definiowalne we własnym zakresie, a poprzez „bezpieczeństwo narodowe” (mające tu kluczowe znaczenie) należy przyjąć „stan uzyskany w rezultacie zorganizowanej obrony i ochrony przed wszelkimi zagrożeniami militarnymi i niemilitarnymi, wewnętrznymi i zewnętrznymi

²³ P. Krajewski, [w:] *Leksykon bezpieczeństwa. Wybrane pojęcia*, red. P. Chodak, Józefów 2015, s. 66.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Wyrok TK z dnia 6.06.2006 r., K 23/05, OTK 2006/6/62, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20061060720> [dostęp: 25.01.2020]. Także wyrok WSA w Warszawie z dnia 19.03.2010 r., VII SA/Wa 1920/08, <http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/85E74DD456> [dostęp: 26.01.2020].

²⁶ P. Krajewski, [w:] *Leksykon bezpieczeństwa...*, s. 66. Por. M. Dąbrowski, *Ochrona środowiska i bezpieczeństwo ekologiczne*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2016, s. 228.

²⁷ Art. 5 pkt 32 ustawy – Prawo ochrony środowiska.

²⁸ Strategia Bezpieczeństwa Narodowego, <https://tiny.pl/tswm8> [dostęp: 25.01.2020].

nymi, z użyciem sił i środków pochodzących z różnych dziedzin działalności państwa²⁹. Jak podkreśla Zygmunt Domański, bezpieczeństwo narodowe to nie tylko najważniejsza wartość, priorytetowy cel działalności państwa, czy też ogół warunków i instytucji chroniących suwerenność państwa, ale przede wszystkim stan świadomości społecznej³⁰. To przekłada się wprost na zasadność postrzegania prawa do (czystego) środowiska w konwencji nie tylko prawa, ale i – a może przede wszystkim – jako obowiązku jednostki. Szczególnie, iż sama Ustawa Zasadnicza nakłada na jednostkę obowiązek dbałości o środowisko oraz odpowiedzialności za spowodowanie jego pogorszenia³¹. Ewentualne reperkusje wynikające z zaniedbań na płaszczyźnie ochrony środowiska mają szeroki zasięg i z całą odpowiedzialnością należy upatrywać ich w przestrzeni właściwej bezpieczeństwu wewnętrznemu. Taka optyka uzasadniona jest definiowaniem bezpieczeństwa wewnętrznego m.in. jako działań zapobiegającym skutkom klęsk żywiołowych i katastrof technicznych³².

Wydaje się zasadne uwzględnienie w ramach bezpieczeństwa wewnętrznego jego ekologicznego aspektu. Przestrzeń dbania o środowisko (zwłaszcza w kontekście art. 74 Konstytucji) została uszeregowana w podgrupie bezpieczeństwa, jaką stanowi bezpieczeństwo ekologiczne, czyli sytuacji, w której uzyskany zostaje taki stan środowiska, który pozwoliłby na bezpieczne przebywanie w nim i na korzystanie z niego w sposób zapewniający rozwój człowieka³³.

Ochrona środowiska jest naturalnie jednym z elementów „bezpieczeństwa ekologicznego”, ale zadania władz publicznych są szersze – obejmują też działania poprawiające aktualny stan środowiska i programujące jego dalszy rozwój. Podstawową metodą uzyskania tego celu jest – nakazane przez art. 5 Konstytucji – kierowanie się zasadą zrównoważonego rozwoju, co nawiązuje do ustaleń międzynarodowych, w szczególności konferencji w Rio de Janeiro w 1992 r.³⁴

Według wskazań zawartych w Białej Księdze, w zakres bezpieczeństwa ekologicznego wchodzi: 1) poprawa jakości środowiska oraz 2) działania prewencyjne. Przy czym dla punktu pierwszego znamienne są:

²⁹ Za Z. Domański, [w:] *Leksykon bezpieczeństwa...*, s. 9.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Art. 86 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

³² Z. Domański, [w:] *Leksykon bezpieczeństwa...*, s. 9.

³³ L. Garlicki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 3, Warszawa 2003, s. 3. Zob. także: wyrok TK z dnia 6.06.2006 r., K 23/05, OTK 2006/6/62, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20061060720> [dostęp: 25.01.2020] oraz wyrok WSA w Warszawie z dnia 19.03.2010 r., VII SA/Wa 1920/08, <http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/85E74DD456> [dostęp: 26.01.2020].

³⁴ Wyrok TK z dnia 6.06.2006 r., K 23/05, OTK 2006/6/62, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20061060720> [dostęp: 25.01.2020]; rozstrzygnięcie TK zostało powielone w: wyrok WSA w Warszawie z dnia 19.03.2010 r., VII SA/Wa 1920/08, <http://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/85E74DD456> [dostęp: 26.01.2020].

- postępująca redukcja emisji dwutlenków węgla, siarki i azotu oraz pyłu drobnego przy wytwarzaniu energii w celu wypełnienia zobowiązań traktatu akcesyjnego oraz dyrektyw unijnych;
- przyjęcie rozwiązań sprzyjających oszczędności energii oraz rozwojowi użytkiwania jej z odnawialnych źródeł w nowej polityce energetycznej Polski do 2030 r.;
- podjęcie działań służących przygotowaniu do wdrożenia technologii wychwytywania i przechowywania dwutlenku węgla;
- utrzymanie lub osiągnięcie satysfakcjonującego stanu wód poprzez dokończenie programu budowy i rozbudowy oczyszczalni ścieków i sieci kanalizacyjnych dla aglomeracji w ramach unijnego Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko;
- opracowanie dla każdego dorzecza planu gospodarowania wodami; przygotowanie programu wodno-środowiskowego kraju;
- ograniczenie zanieczyszczenia powodowanego przez substancje niebezpieczne pochodzące ze źródeł przemysłowych;
- zwiększenie odzysku energii z odpadów komunalnych;
- zwiększenie do ponad 50% ilości odzyskiwanych odpadów wytworzonych w gospodarstwach domowych;
- stworzenie skutecznego systemu nadzoru nad substancjami chemicznymi dopuszczonymi na rynek;
- usuwanie polichloroków bifenylu z transformatorów i innych urządzeń oraz usuwanie azbestu.

Z kolei dla prewencji wyznaczono następujący zakres działań:

- monitoring skażeń powietrza, wód i gleby oraz prowadzenie doraźnych badań kontrolnych i pomiarowych;
- informowanie ośrodków decyzyjnych i ludności o skażeniach, a także alarmowanie w razie szczególnego zagrożenia;
- likwidacja skutków zagrożeń w ramach akcji ratowniczych;
- działalność profilaktyczna i edukacyjna z zakresu zagrożeń związanych z niebezpiecznymi substancjami oraz przedsięwzięcia przywracające środowisko do stanu naturalnego³⁵.

Samo pojęcie bezpieczeństwa ekologicznego należy rozumieć jako podejmowanie działań kształtujących pożądany stan środowiska przyrodniczego. Celem tych działań jest również eliminacja występowania zagrożeń³⁶. W praktyce oznacza to zapobieganie albo odpowiednio przeciwdziałanie skutkom zdarzeń, mo-

³⁵ Biała Księga..., s. 189-190.

³⁶ P. Krajewski, [w:] *Leksykon bezpieczeństwa...*, s. 64.

gącym uszkadzać obszary naturalne, a uderzającym (pośrednio lub bezpośrednio) w życie i zdrowie ludzi³⁷.

Po pierwsze należałoby w tym momencie zwrócić uwagę na to, iż zgodnie z art. 74 ust. 3 Konstytucji RP, każdy³⁸ ma prawo do informacji o stanie i ochronie środowiska³⁹. Obowiązek informacyjny w zakresie stanu środowiska wynika z jeszcze jednego dokumentu. W Danii 25 czerwca 1998 r. została podpisana konwencja funkcjonująca powszechnie jako Konwencja z Aarhus⁴⁰. W art. 4 i 5 ww. dokumentu zostały uregulowane kwestie związane odpowiednio z dostępem do informacji dotyczących środowiska oraz ich zbieraniem i rozpowszechnianiem. Ale znamienne jest to, że konwencja nie precyzuje konkretnych standardów ochrony środowiska⁴¹. Tymczasem ust. 3 art. 74 Konstytucji determinuje nie tyle obowiązek (udzielania informacji), ile prawo podmiotowe (do informacji), a więc możliwość dochodzenia tego prawa przez jednostkę w ramach zarówno żądań indywidualnych, jak i w drodze skargi konstytucyjnej (jednak wyłącznie w granicach ustawy, co zabezpiecza art. 81 Ustawy Zasadniczej)⁴². Na szczęblu konstytucyjnym, jak podkreśla Marcin Dąbrowski, o ile art. 74 ust. 1 Konstytucji pełni funkcję norm programowych, z których trudno będzie wyinterpretować konkretne prawo jednostki zwłaszcza w kontekście ewentualnych roszczeń wobec państwa⁴³, o tyle art. 68 może wskazywać zabezpieczoną roszczeniem konieczność podjęcia działań niezbędnych do zapobieżenia negatywnemu wpływowi środowiska na zdrowie jednostki⁴⁴. Zresztą pierwsze sprawy sądowe w tej materii znalazły się już na wokandzie⁴⁵. Korelatem prawa do czystego środowiska jest obowiązek wynikający z art. 74, ust. 1, zgodnie z którym władze muszą prowadzić politykę zapewniającą bezpieczeństwo ekologiczne współczesnym i przyszłym pokoleniom⁴⁶. Ale obowiązek ten rozciąga się nie tylko na podmioty firmujące swymi działaniami państwo, albowiem jego adresatami, zgodnie z art. 86 Konstytucji, są również osoby fizyczne⁴⁷.

³⁷ *Ibidem*, s. 65.

³⁸ Por. art. 61 Konstytucji RP. Szerzej M. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 230.

³⁹ Szerzej M. Dąbrowski, *op. cit.*

⁴⁰ Konwencja o dostępie do informacji, udziale społeczeństwa w podejmowaniu decyzji oraz dostępie do sprawiedliwości w sprawach dotyczących środowiska, sporządzona w Aarhus 25.06.1998 r.; Dz.U. 2003 r., Nr 78, poz. 706.

⁴¹ A. Mancewicz, *Ochrona środowiska naturalnego prawem człowieka? Prawo do czystego środowiska w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Cz. I*, „In Gremio” wrzesień 2007, nr 9 (41), s. 16.

⁴² M. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 230.

⁴³ *Ibidem*, s. 229.

⁴⁴ Zob. *ibidem*.

⁴⁵ M. Ostrowski, *op. cit.*

⁴⁶ Art. 74 ust. 1 i 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

⁴⁷ M. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 230.

Po drugie zaś ustawodawca przewidział ogólną zasadę, według której należy ową dbałość o środowisko realizować, ale czyni to głównie wobec podmiotów reprezentujących państwo. Dotychczas brakowało wyraźnych rozwiązań/wskazań dla osób fizycznych. W ostatnich kilku latach pojawiły się pierwsze rządowe programy mające na celu m.in. likwidację pyłów w powietrzu (np. w drodze dofinansowań do wymian piecyków grzewczych⁴⁸), czy chociażby program Czyste Powietrze z podprogramem Mój Prąd, realizowany od roku 2018 z perspektywą do roku 2029⁴⁹. Natomiast, po pierwsze, problem pojawia się przy ocenie realizacji założeń ww. projektów, która obecnie powinna być ostrożna i raczej zachowawcza. Determinuje to chociażby czas oczekiwania na rozpatrzenie wniosku o dofinansowanie. Znaczna liczba wniosków w zawieszeniu, czyli oczekujących na weryfikację, powoduje, że miarodajna ocena będzie możliwa w perspektywie paru lat. A po drugie, należałoby się zastanowić nad rozszerzeniem zasięgu informacyjnego w kwestii możliwości i powinności realizowania przez jednostkę jej konstytucyjnego obowiązku wynikającego z art. 86. Olbrzymie znaczenie ma również nie tylko stworzenie konkretnego projektu czy programu ochrony środowiska, ale także jego przejrzystość skutkująca faktycznym przestrzeganiem. Od tego w dużej mierze zależy bowiem efektywność wdrażanych rozwiązań.

2. Programy ochrony środowiska

Do Ministerstwa Obrony Narodowej 18 grudnia 2018 r. zostały przekazane rekomendacje do nowej Strategii Bezpieczeństwa Narodowego⁵⁰, efektem których było zarządzenie w sprawie Międzyresortowego Zespołu do spraw Opracowania Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej⁵¹. Przewidywało ono, iż Przewodniczący Zespołu do spraw Opracowania Strategii Bezpieczeństwa Narodowego RP miał obowiązek przedstawić Radzie Ministrów projekt nowej strategii w terminie do 31 grudnia 2019 r.⁵² W rezultacie powstał całkiem nowy dokument, dla którego nadrzędnym aktem prawnym pozostaje strategia

⁴⁸ P. Drabik, *Bruksela nie chce finansować wymiany pieców. Rządowy program pójdzie do lamusa?*, Radio Zet 7.01.2019, <https://tiny.pl/tscxl> [dostęp: 26.01.2020].

⁴⁹ Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, *O Programie Czyste Powietrze*, <http://www.nfosigw.gov.pl/czyste-powietrze/o-programie-czyste-powietrze/> [dostęp: 25.01.2020]. Por. J. Urbaniec., *Czyste powietrze 2020. Wnioski i zasady programu. Jak dostać dotację na wymianę pieca, ogrzewanie domu, kolektory słoneczne*, „Nowa Trybuna Opolska”, <https://tiny.pl/tscxr> [dostęp: 26.01.2020].

⁵⁰ Rekomendacje do Strategii Bezpieczeństwa Narodowego RP, <https://tiny.pl/tswkj> [dostęp: 25.01.2020].

⁵¹ Zarządzenie nr 137 Prezesa Rady Ministrów z dnia 20.09.2019 r. (M.P. 2019 poz. 904).

⁵² A. Jagnieża, *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego u nowej dekady. Analiza*, <https://tiny.pl/tswk3> [dostęp: 25.01.2020].

Bezpieczeństwa Narodowego RP z 2014 r. Jak podkreślają twórcy nowo powstałej Strategii Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego RP: „obydwie strategie są merytorycznie spójne, różnią się zaś poziomem konkretyzacji i podejściem metodologicznym”⁵³. Wejście w życie wzmiankowanej nowej strategii rozwoju uchyliło moc prawną dwóch dokumentów z roku 2009: Strategia obronności Rzeczypospolitej Polskiej. Strategia sektorowa do Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, przyjęta przez Radę Ministrów 23 grudnia 2009 r. oraz Strategia udziału Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w operacjach międzynarodowych⁵⁴. Finalnie nowy dokument musiał zostać zatwierdzony przez Prezydenta RP na wniosek Prezesa Rady Ministrów. Zatwierdzanie Strategii Bezpieczeństwa Narodowego RP jest bowiem jedną z kluczowych kompetencji Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt dokumentu jest opracowywany przez międzyresortowy zespół, a następnie przedkładany przez Prezesa Rady Ministrów do zatwierdzenia Prezydentowi RP⁵⁵. Co ważne, z art. 146 Konstytucji RP wynika również, iż ciężar działania w ww. zakresie spoczywa na Radzie Ministrów. To bowiem we współpracy z nią opracowywany jest projekt strategii. Jak podkreślają twórcy Białej Księgi, „wśród szczegółowych celów działania Rady Ministrów, które wskazano w samej Konstytucji RP, a tym samym uznano za szczególnie ważne, znalazło się zapewnienie wewnętrznego bezpieczeństwa państwa oraz porządku publicznego (art. 146 ust. 4 pkt 7 Konstytucji RP), zapewnienie bezpieczeństwa zewnętrznego państwa (art. 146 ust. 4 pkt 8)”⁵⁶.

Wspomniana w pierwszej części artykułu Ustawa o ochronie przyrody umożliwiła m.in. przystąpienie Polski do programu unijnego Natura 2000⁵⁷, polegającego na stworzeniu obszaru specjalnej ochrony ptaków, specjalnego obszaru ochrony siedlisk lub obszaru mającego znaczenie dla Wspólnoty, utworzonego w celu ochrony populacji dziko występujących ptaków lub siedlisk przyrodniczych lub gatunków będących przedmiotem zainteresowania Wspólnoty⁵⁸. Dyrektywa 92/43/EWG w art. 3 ust. 1 przewiduje utworzenie specjalnych obszarów, właśnie Natura 2000⁵⁹. To postanowienia tego dokumentu „wymusiły” na Polsce utworzenie terenów ochronnych, chociaż jego wdrożenie było efektem przyjęcia przez Polskę również innego dokumentu, dyrektywy 79/409/EWG, zastąpionego obec-

⁵³ Strategia Rozwoju Systemu Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2022, s. 5, <https://tiny.pl/tswn8> [dostęp: 25.02.2020].

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Rekomendacje do Strategii...

⁵⁶ *Ibidem*, s. 38.

⁵⁷ Uregulowany ustawą o ochronie przyrody.

⁵⁸ Art. 5 pkt 2b ustawy o ochronie przyrody.

⁵⁹ Termin „przyroda” pochodzi z łacińskiego „natura”. Pozwala to domniemać zasadność uregulowania założeń programu Natura 2000 właśnie w ustawie o ochronie przyrody. Założenia i realizacja projektu Natura 2000 zostały uregulowane w art. 25-39 ww. ustawy.

nie dyrektywą Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/147/2009⁶⁰. Jak zaznacza Krzysztof Gruszecki, na etapie prac legislacyjnych zwrócono uwagę na fakt, iż założenie programu Natura 2000 po pierwsze zmierza do „tworzenia warunków dla zachowania różnorodności biologicznej poprzez ustanowienie monitorowania stanu ochrony siedlisk naturalnych i gatunków”, a po drugie „to pewien system programowych długofalowych działań, ukierunkowanych na osiągnięcie ściśle określonych celów ochronnych poprzez wykorzystanie wszystkich form ochrony przyrody, przewidzianych w ustawodawstwach krajowych UE, tworzących łącznie *sui generis* «krajowe systemy obszarów chronionych», połączonych korytarzami ekologicznymi, umożliwiającymi migrację roślin, zwierząt i grzybów poddanych ochronie prawnej”⁶¹. Jednym słowem, założeniem tego programu było stworzenie wspólnego europejskiego systemu ochrony środowiska naturalnego⁶². Warto zaznaczyć, że istotne jest tutaj całościowe ujęcie środowiska w kontekście jego ochrony. „Ochrona środowiska” polega bowiem na dbałości o środowisko rozumiane kompleksowo, a nie wyłącznie jako jego poszczególne komponenty⁶³. Jak podkreślają twórcy Białej Księgi, „w Polsce programem objętych jest kilkanaście proc. powierzchni kraju, co ma wpływ na poprawę stanu środowiska naturalnego. Z drugiej strony ogranicza to możliwość eksploatacji surowców naturalnych czy rozbudowę infrastruktury (w tym energetycznej)”⁶⁴.

Podczas omawiania prawnych regulacji ochrony środowiska ujawnia się wielość terminów, co może zakłócać należytny obraz ich faktycznych znaczeń – chociażby „środowisko” i „przyroda”. Dostrzegalna jest także mnogość regulacji prawnych, na które jednak trzeba patrzeć całościowo. Ta optyka, którą należy przyjąć, jest bardzo szeroka i dla laika, *de facto* podlegającego regulacjom prawnym w tym zakresie, efektywne zorientowanie się w tzw. *dos and don'ts* jest nie tyle kłopotliwe, ile trudne do realizacji. Do konstytucyjnego obowiązku wynikającego z art. 86 Ustawy Zasadniczej należy bowiem podejść dwutorowo. Po pierwsze jednostka jest zobligowana do działania w zgodzie z przepisami ustawy o ochronie przyrody; a po drugie wiążą ją też przepisy ustawy o ochronie środowiska. W tym drugim przypadku celem ustawy, oprócz oczywistej dbałości o środowisko, jest również uregulowanie zasad postępowania w sytuacjach alarmowych. Standardowo programy ochrony środowiska są tworzone w drodze aktu prawa miejscowego, a opracowują je organy wykonawcze na szczeblu gminy, powiatu oraz województwa⁶⁵, ale uregulowania te są uzupełnione przepisami ustawy o ochronie przyrody, np. w art. 18

⁶⁰ Za K. Gruszecki, *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa 2017, s. 225.

⁶¹ *Ibidem*, s. 43-44.

⁶² Biała Księga..., s. 100.

⁶³ Zob. L. Gardjan-Kawa, *op. cit.*, s. 46.

⁶⁴ *Ibidem*. Szerzej o programie Natura 2000 zob. K. Gruszecki, *Ustawa o ochronie...*, s. 225-314.

⁶⁵ Art. 84 ustawy – Prawo ochrony środowiska.

i 19, które precyzują tworzenie programów na potrzeby konkretnych „inwestycji”⁶⁶. Nakłada się na to również odpowiedzialność organów ochrony środowiska. Ustawa o ochronie środowiska w art. 3 pkt 15 precyzuje, kto takim organem jest, wskazując na wójta/burmistrza/prezydenta, starostę, sejmik województwa, marszałka województwa, wojewodę, ministra właściwego do spraw środowiska, Generalnego Dyrektora Ochrony Środowiska i regionalnego dyrektora ochrony środowiska⁶⁷. Chociaż, jak zaznacza Wojciech Radecki, ustawa o ochronie środowiska nie dokonuje precyzyjnego wskazania na podmioty odpowiedzialne za tę ochronę. Ich wyznaczenie wyłącznie na podstawie wykonywanych zadań nie wyczerpuje wskazań, które należałoby uznać za zasadne, a które powinny zostać rozszerzone np. o samorządowe kolegia odwoławcze⁶⁸.

Podsumowanie

Ochrona środowiska podlega odpowiedzialności na gruncie prawa cywilnego, administracyjnego oraz karnego. W wąskim zakresie rozciąga się na prawo konstytucyjne, ale w tym ostatnim przypadku trudno *de facto* o wskazanie konkretnych sankcji. Z całą pewnością punktem odniesienia do ukierunkowania odpowiedzialności za stan środowiska na grunt prawa konstytucyjnego może być orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego, zgodnie z którym:

stanowi [ochrona środowiska – M.B.] dobro umocowane w Konstytucji na kilku płaszczyznach, m.in. jako obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego obecnemu i przyszłym pokoleniom (art. 74 ust. 1), a także jako jedna z przesłanek uzasadniających ograniczenie konstytucyjnych praw i wolności (art. 31 ust. 3). Konstytucja traktuje środowisko jako dobro wspólne podlegające szczególnej ochronie. Sformułowanie wymogu ochrony środowiska już w pierwszym rozdziale Konstytucji pozwala wnosić, że sprawy ochrony środowiska Rzeczpospolita Polska traktuje jako jedne z najważniejszych, na równi ze strzeżeniem niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, wolnościami i prawami człowieka i obywatela, bezpieczeństwem obywateli i dziedzictwem narodowym. Art. 5 Konstytucji wśród głównych celów politycznych i społecznych państwa eksponuje konieczność ochrony środowiska poprzez zrównoważony rozwój. Zasada ta zobowiązuje państwo nie tylko do ochrony przyrody i kształtowania ładu przestrzennego, lecz także do należytej troski o rozwój społeczny i cywilizacyjny z uwzględnieniem różnych wartości konstytucyjnych i stosownego ich wyważenia. Podkreślenia wymaga fakt, że obowiązek takiej ochrony został skierowany zarówno do organów administracji publicznej (art. 74 ust. 2 Konstytucji), jak i innych podmiotów. Potwierdza to treść art. 86 Konstytucji, zgodnie z którym każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska. Jest to jeden z niewie-

⁶⁶ Jak podkreśla Karol Gruszecki, to właśnie art. 18 i 19 ust. o ochronie przyrody precyzują podstawy do tworzenia ww. programów. Szerzej zob. K. Gruszecki, *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Warszawa 2019, s. 154.

⁶⁷ Art. 376 ust. o ochronie środowiska.

⁶⁸ Za K. Gruszecki, *Prawo ochrony...*, s. 1152-1153.

lu obowiązków wyrażonych *expressis verbis* w Konstytucji, co dodatkowo podkreśla znaczenie potrzeby ochrony środowiska⁶⁹.

O ile nie wymaga wyjaśnienia kwestia karnej i administracyjnej odpowiedzialności, o tyle przy jej cywilnym aspekcie należy wskazać na pewną zależność. Odnosi się ona do odpowiedzialności za szkody ekologiczne i wynika wprost z ustawy o ochronie środowiska⁷⁰. Strategia Bezpieczeństwa z 2014 r. przewiduje, że

działania zwiększające bezpieczeństwo ekologiczne będą się koncentrowały na poprawie stanu środowiska, zachowaniu różnorodności biologicznej oraz adaptacji do zmian klimatu, w szczególności poprzez uwzględnienie konieczności zapewnienia odpowiedniego poziomu inwestycji w źródła niskoemisyjne. W ramach ochrony środowiska kontynuowane będą działania na rzecz poprawy czystości powietrza, wód, gleb oraz właściwej gospodarki odpadami. Adaptacja do zmieniających się uwarunkowań klimatycznych i hydrologicznych wymaga wdrożenia nowych rozwiązań systemowych, ukierunkowanych między innymi na minimalizowanie skutków klęsk żywiołowych i ekstremalnych zjawisk pogodowych. Szczególne znaczenie w tym kontekście ma realizacja działań przeciwpowodziowych oraz usprawnienie systemu zarządzania kryzysowego. Istotne jest też prowadzenie kampanii edukacyjnych upowszechniających ochronę środowiska, zachowanie różnorodności biologicznej oraz adaptację do zmian klimatu. Gospodarka wodna musi stać się priorytetem w skali całej gospodarki kraju⁷¹.

Ta trajektoria działań koreluje z założeniami na gruncie prawa wspólnotowego, ale wydaje się, że nadzór/kontrola nad faktycznym przebiegiem realizacji tych założeń wymaga wyższej instancji niż te przewidziane na szczeblu ustawowym. Pewnym remedium w tym zakresie może okazać się EMAS, czyli unijny system ekozarządzania i audytu. Jest to formuła certyfikacji środowiskowej, adresowana do wszystkich organizacji chcących wdrażać kompleksowe rozwiązania w zakresie ochrony środowiska. W praktyce otrzymuje się wskazówki i wytyczne sprzyjające optymalizacji kosztów i podnoszenia efektywności zarządzania energią i zasobami⁷². Maria Andrzejewska, Dyrektor Centrum UNEP/GRID-Warszawa, jako propozycję reagowania i działania w kwestii „zagwarantowania odpowiedniej jakości życia każdemu człowiekowi na planecie bez zdewastowania globalnego ekosystemu”⁷³ wskazuje na:

⁶⁹ Wyrok TK z dnia 28.09.2015 r. sygn. akt K 20/14, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20150001550> [dostęp: 25.01.2020]

⁷⁰ Art. 322.

⁷¹ Strategia Bezpieczeństwa Narodowego RP, s. 41, <https://tiny.pl/tsw8> [dostęp: 25.01.2020].

⁷² EcoManagement and Audit Scheme; funkcjonujący na podstawie Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1221/2009 z 25.11.2009 r. w sprawie dobrowolnego udziału organizacji w systemie ekozarządzania i audytu we Wspólnocie (EMAS), <https://emas.gdos.gov.pl/co-to-jest-emas> [dostęp: 26.01.2020]. Funkcjonowanie EMAS w Polsce dodatkowo reguluje Ustawa z dnia 15.07.2011 r. o krajowym systemie ekozarządzania i audytu (Dz.U. Nr 178, poz. 1060), <https://www.gov.pl/web/klimat/emas> [dostęp: 26.01.2020].

⁷³ GRID Warszawa, *O prawie Człowieka do życia w czystym środowisku na konferencji Rzecznika Praw Obywatelskich*, 10.09.2019, <https://tiny.pl/tsl1r> [dostęp: 29.01.2020].

- przyjęcie nowego traktatu międzynarodowego,
- opracowanie dodatkowego protokołu do już istniejących,
- opracowanie międzynarodowego paktu praw środowiskowych,
- przyjęcie stosownej rezolucji przez Zgromadzenie Ogólne ONZ.

Takie rozwiązania rozpoczęły się już w ramach ONZ, albowiem w sierpniu 2019 r. dwóch przedstawicieli organizacji (szef Programu Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych – UNEP i szef Biura ds. Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych) podpisało umowę o wzmocnionej współpracy partnerskiej⁷⁴. Zapoczątkowana w ten sposób kooperatywa

ma umożliwić ONZ ściślejszą współpracę w celu monitorowania zagrożeń dla obrońców praw środowiska oraz przede wszystkim zintensyfikować wysiłki na rzecz zwiększenia ich ochrony prawnej (poprzez rozwijanie sieci obrońców praw człowieka w dziedzinie ochrony środowiska, monitorowanie spraw, naleganie na ukaranie sprawców etc.). Równoległe ONZ chce również zintensyfikować działania polegające na promowaniu świadomego udziału społeczeństwa obywatelskiego w podejmowaniu decyzji dotyczących środowiska⁷⁵.

Czy takie działania mogą stanowić skuteczne remedium na „nieuzasadniony konsumpcjonizm na kredyt przyszłego pokolenia, bierność biznesu w ograniczaniu negatywnego wpływu na środowisko i jakość życia ludzi czy niedostatek zaangażowania administracji w mitygowanie i rozliczanie wszystkich za czynione szkody”?⁷⁶. Raport ONZ nt. Klimat a Prawa Człowieka. Prawo do czystego środowiska jako prawo człowieka⁷⁷ jednoznacznie wskazuje, że „zmiany klimatu są wynikiem działalności ludzkiej, a nie naturalnym zjawiskiem”⁷⁸. Przy podejmowaniu skutecznych działań ważne jest to, od czego zacząć. Ten truizm zyskuje bardziej na wartości, kiedy uświadomimy sobie, że aktywność w zakresie urzeczywistnienia prawa do czystego środowiska powinna być realizowana w skali globalnej, w drodze skonsolidowanych działań państw. Skoro 150 krajów ma w swojej konstytucji zawarte prawo do czystego środowiska⁷⁹, to wytyczne dla efektywnej jego ochrony powinny być wspólne. Być może zatem, już w kontekście wewnętrznym, właściwy będzie krok w stronę eskalacji założeń i celów Standardów Programu Etycznego⁸⁰, który uwzględni konstatację

⁷⁴ K. Zamorowska, *ONZ chce wzmocnić ochronę praw człowieka do czystego środowiska*, „Teraz Środowisko” 19.08.2019, <https://tiny.pl/tsl14> [dostęp: 27.01.2020].

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ UN Global Compact, „*Prawo do czystego środowiska jako prawo człowieka*” – publikacja raportu i konferencja podsumowująca, 17.12.2019, <https://tiny.pl/tsljx> [dostęp: 24.01.2020].

⁷⁷ UN Global Compact, *Raport „Klimat a Prawa Człowieka. Prawo do czystego środowiska jako prawo człowieka”*, <https://tiny.pl/tslj4> [dostęp: 24.01.2020].

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ K. Zamorowska, *op. cit.*

⁸⁰ UN Global Compact, *Standard Programu Etycznego*, <https://tiny.pl/tslpc> [dostęp: 27.01.2020].

uczestników Projektu oraz konferencji podsumowującej raport, zgodnie z którą: „biznes dysponuje narzędziami realnego skalowalnego wpływu na środowisko naturalne: jego stan zależy w dużej mierze od tego, jakie inwestycje podejmą, jakie technologie zastosują, jakie działania zaproponują swoim klientom i konsumentom”⁸¹. W kwestii działań jednostek, jako skuteczne jawić się mogą wyłącznie programy edukujące (w tym o prawnych obowiązkach jednostki wobec środowiska) i sankcje. W obecnym stanie prawnym wydaje się bowiem, iż jedynym ograniczeniem zakresu swobody działania jednostki jest konstytucyjna zasada zawarta w artyku 31 ust. 3 Konstytucji, rozszerzona o przepisy właściwe stanom nadzwyczajnym, ze szczególnym uwzględnieniem art. 233 ust. 1 i 3.

Literatura

- Baratyński Ł., *Problem prawa do środowiska międzynarodowym systemie ochrony praw człowieka*, Kielce 2015.
- Biuro Bezpieczeństwa Narodowego; <https://tiny.pl/tswnw>.
- Dąbrowski M., *Ochrona środowiska i bezpieczeństwo ekologiczne*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2016.
- Drabik P., *Bruksela nie chce finansować wymiany pieców. Rządowy program pójdzie do lamusa?*, Radio Zet 07.01.2019; <https://tiny.pl/tscxl>.
- Domański Z., [w] *Leksykon bezpieczeństwa. Wybrane pojęcia*, red. P. Chodak, Józefów 2015.
- Gardjan-Kawa L., *Nowe prawo ochrony środowiska w Polsce*, Przemysł 2003.
- Garlicki L., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 3, Warszawa 2003.
- GRID Warszawa, *O prawie Człowieka do życia w czystym środowisku na konferencji Rzecznika Praw Obywatelskich*, 10 wrzesień 2019, <https://tiny.pl/tsl1r>.
- Gruszecki K., *Ustawa o ochronie przyrody. Komentarz*, Warszawa 2017.
- Gruszecki K., *Prawo ochrony środowiska. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Jagnieźna A., *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego u nowej dekady. Analiza*, <https://tiny.pl/tswk3>.
- Jendroska J., *Leksykon prawa ochrony środowiska*, Warszawa 2012.
- Krajewski P. [w:] *Leksykon bezpieczeństwa. Wybrane pojęcia*, red. P. Chodak, Józefów 2015.
- Kosiedowski Ł., *Smog? Czyste powietrze to jednak dobro osobiste*, „Rzeczpospolita” 15.12.2018, <https://tiny.pl/tsl5n>.
- Manciewicz A., *Ochrona środowiska naturalnego prawem człowieka? Prawo do czystego środowiska w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Cz. I*, „In Gremio” wrzesień 2007, nr 9 (41).
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, *O Programie Czyste Powietrze*; <http://www.nfosigw.gov.pl/czyste-powietrze/o-programie-czyste-powietrze-/>.
- Olejarczyk E., *Zasady zrównoważonego rozwoju w systemie prawa polskiego. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2016, No 2, <https://tiny.pl/tswzr>.
- Ostrowski M., *Adam Bodnar dla „Polityki”: Mamy prawo żyć w czystym środowisku*, „Polityka” 21 listopada 2019, <https://tiny.pl/tscq1>.
- UN Global Compact, *„Prawo do czystego środowiska jako prawo człowieka” – publikacja raportu i konferencja podsumowująca*, 17 grudnia 2019, <https://tiny.pl/tsljx>.
- UN Global Compact, *Raport „Klimat a Prawa Człowieka. Prawo do czystego środowiska jako prawo człowieka”*, <https://tiny.pl/tslj4>.

⁸¹ UN Global Compact, „Prawo do czystego...”

UN Global Compact, *Standard Programu Etycznego*, <https://tiny.pl/tslpc>.

Urbaniec J., *Czyste powietrze 2020. Wnioski i zasady programu. Jak dostać dotację na wymianę pieca, ocieplenie domu, kolektory słoneczne*, „Nowa Trybuna Opolska”, <https://tiny.pl/tscxr>.

Wereśniak-Masri I., *Prawo do czystego środowiska i prawo do czystego powietrza jako dobra osobiste*, „Monitor Prawniczy” 2018, nr 17.

Zamorowska K., *ONZ chce wzmocnić ochronę praw człowieka do czystego środowiska*, „Teraz środowisko” 19 sierpnia 2019, <https://tiny.pl/tsl14>.